

فهرست مطالب

سخنی با خواننده.....	۱۱
مقدمه.....	۱۵
فصل اول: زندگی و اوضاع سیاسی - اجتماعی زمانه کاشف‌الغطاء.....	۲۱
زندگی و میراث علمی کاشف‌الغطاء.....	۲۱
ولادت.....	۲۱
وفات.....	۲۱
زندگی علمی کاشف‌الغطاء.....	۲۲
استادان و مشایخ اجازه کاشف‌الغطاء.....	۲۲
شاگردان کاشف‌الغطاء.....	۲۲
تألیفات و آثار علمی کاشف‌الغطاء.....	۲۳
اوضاع اجتماعی - سیاسی زمانه کاشف‌الغطاء.....	۲۴
جنگ‌های ایران با دولت‌های همسایه.....	۲۴
جنگ ایران و عثمانی.....	۲۵
جنگ ایران و روس.....	۲۶
پشتیبانی یکسره علما از دولت.....	۲۷

۲۷	کشمکش داخلی در نجف
۲۸	تحولات دانشی
۲۸	شکوفایی فقه
۲۸	توسعه فقه حکومتی
۳۰	تحول گفتمانی در فقه سیاسی
۳۳	جریان‌های فکری زمانه کاشف‌الغطاء
۳۳	وهابیت
۳۴	اخباریگری
۳۶	گسترش اندیشه‌های صوفیانه و شیخیه
۳۸	تأثیر اوضاع زمانه در مناسبات کاشف‌الغطاء و قدرت سیاسی
۴۰	جنگ ایران و روس
۴۲	علقه دینی - مذهبی شاه قاجار
۴۳	مقابله با اندیشه‌های رقیب
۴۵	اهداف دوسویه مناسبات سیاسی کاشف‌الغطاء و قدرت زمانه
۴۷	فصل دوم: کلیات و مفاهیم
۴۷	مفاهیم
۴۷	سیاست
۴۸	موضوع سیاست
۵۰	اندیشه سیاسی
۵۱	اندیشه سیاسی کاشف‌الغطاء و گزاره‌های غالب فقهی در عصر قاجار
۵۱	ولایت عامه فقها
۵۲	مصلحت و ضرورت

فهرست مطالب

سلطنت مأذون.....	۵۴
رابطه دین و سیاست.....	۵۶
رابطه اخلاق و سیاست.....	۵۸
فصل سوم: بازتاب قواعد فقهی در اندیشه سیاسی کاشف الغطاء.....	
آشنایی با شهید آیت الله سید محمد تقی حسینی طباطبایی.....	۶۱
قاعده نفی سبیل.....	۶۲
قاعده وفا به عهد.....	۶۵
قاعده یا اصل عدم ولایت.....	۶۷
قاعده حرمت اعانت ظالم در ظلم.....	۶۹
قاعده تقیه.....	۷۱
تقیه دولت اسلامی.....	۷۲
قاعده عدالت.....	۷۲
قاعده احسان.....	۷۴
قاعده دفاع مشروع.....	۷۵
دفاع از جان.....	۷۶
دفاع از آبرو و ناموس.....	۷۶
دفاع از مال.....	۷۶
فصل چهارم: حکومت از دیدگاه کاشف الغطاء.....	
ضرورت حکومت فقیه در دوران غیبت.....	۸۰
مشروعیت حکومت.....	۸۲
مشروعیت حکومت امامان شیعه <small>علیهم السلام</small>	۸۴

۸۶	مشروعیت حکومت در عصر غیبت
۸۶	نظریه تصرف به اذن
۸۷	نظریه ولایت
۸۹	انواع مشروعیت
۸۹	انواع حکومت
۹۰	حکومت عدل
۹۱	تعبیری از حکومت عدل
۹۱	حاکم عادل
۹۱	سلطان عادل
۹۴	حکومت جور
۹۷	حکم حکومت جور
۱۰۰	ولایت عامه فقیه
۱۰۴	دلایل ولایت عامه فقیه
۱۰۵	ادله عقلی
۱۰۵	تأسیس اصل اولی
۱۰۶	عموم مصلحت
۱۱۰	دلیل حسبه
۱۱۱	روایات
۱۱۳	شرایط شخص حاکم در اندیشه کاشف الغطاء
۱۱۳	شرایط ولی فقیه
۱۱۳	الف) اعلیّت
۱۱۶	ب) عدالت
۱۱۸	ج) قاطعیّت

فهرست مطالب

۱۱۹(د) مصلحت‌شناسی
۱۲۱شرایط حاکم غیر فقیه
۱۲۲وظایف یا محدودیت‌های حاکم اسلامی
۱۲۲رعایت احکام شرع
۱۲۴رعایت مصلحت
۱۲۵مشورت با اهل نظر
۱۲۵حسن تدبیر
۱۲۶وظایف مردم در برابر حاکم
۱۲۶اطاعت از رهبری
۱۲۸تقویت و اعانه حاکم
۱۲۹ارشاد حاکم
۱۳۱دامنه اختیارات حاکم یا ولی فقیه
۱۳۱اختیارات فقیه در امور عمومی و سیاسی
۱۳۲ولایت در فرماندهی جهاد دفاعی
۱۳۵اختیارات مجتهد در امر جهاد
۱۳۵اجبار مردم به حضور در دفاع
۱۳۵اجبار مردم به تأمین مخارج لشکر
۱۳۶قراردادها
۱۴۱اختیارات قضایی و افتایی فقیه
۱۴۱قضا و افتا
۱۴۲اقامه حدود
۱۴۴اجبار ممتنع از حقوق واجبه
۱۴۴اجبار ممتنع از حقوق دیگران

۱۴۴	اختیارات ولی فقیه در امور مالی و اقتصادی
۱۴۵	ولایت بر وقف
۱۴۷	ولایت بر خمس
۱۴۷	ولایت بر زکات
۱۴۸	ولایت بر انفال
۱۴۹	دریافت هرگونه مالیات
۱۵۰	امور حسبیه
۱۵۳	نتیجه گیری نهایی
۱۶۱	کتاب نامه

نمایه ها

۱۶۹	اصطلاحات
۱۷۲	اعلام
۱۷۴	کتابها
۱۷۶	مکانها

سخنی با خواننده

پژوهش در حوزه اندیشه سیاسی از منظر دینی در راستای شناخت مبانی، سرشت و ساختار آن در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی ضرورتی انکارناپذیر یافته است. ژرف‌نگری در مبانی دینی مشتمل بر عقل و آموزه‌های وحیانی و عرف جامعه اسلامی - ایرانی، شرطی اساسی در پویایی پژوهش‌ها برای دستیابی به الگوی مطلوب حکومت اسلامی در دوره جدید است؛ از این رو شناخت، بازخوانی، بازنگری و بومی‌سازی مسائل علم و اندیشه سیاسی، جایگاه ویژه‌ای در این پژوهش‌ها دارند.

بی‌گمان قصد اولیه انقلاب اسلامی هدفمندی و ارتقای کیفیت زندگی مؤمنان براساس نص اسلامی بود. لازمه تحقق این هدف، تربیت اندیشمندان فراوان و انجام تحقیقات به‌روز، کارآمد و معتبر علمی بود که در این راستا با راهنمایی استادان و همکاری طلبه‌های فارغ‌التحصیل علوم سیاسی، زمینه شکل‌گیری پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی در سال ۱۳۷۳ فراهم شد؛ تجربه نو و موفق این پژوهشگران در معرفی بخشی از میراث سیاسی عالمان شیعی و تألیف آثار مستقل درباره مسائل نوپدید سیاسی، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های این مرکز و ارتقای آن به پژوهشکده‌ای مستقل فراهم کرد.

این پژوهشکده در راستای ایفای رسالت خود، تولیدات پژوهشی فراوانی

را به جامعه علمی تقدیم کرده است؛ از آن جمله می‌توان به تألیف، تصنیف و ترجمه ده‌ها کتاب در حوزه اندیشه سیاسی اسلام اشاره کرد. چشم‌انداز آینده این پژوهشگرده تبدیل شدن به مرجعی علمی در زمینه اندیشه سیاسی - دینی است تا بتواند با گردآوری مهم‌ترین تلاش‌ها و اندیشه‌ها به بسیاری از علاقه‌مندان این حوزه، خدمات علمی مؤثری ارائه کند.

کتاب حاضر با هدف توصیف و تبیین بخشی از تراث فقیهان شیعه در عرصه سیاست پژوهشی، ارائه دیدگاه‌های سیاسی - حکومتی فقیهان سلف، استناد مبانی اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی به دیدگاه فقیهان صاحب‌سبک شیعه و ارائه نظام‌واره‌ای از موضوعات و مسائل فقه سیاسی است که برای بهره‌مندی دانشجویان عزیز و طلبه‌های محترم علوم دینی تهیه شده و امید است افزون بر جامعه دانشگاهی و حوزوی، علاقه‌مندان دیگر نیز از آن بهره‌مند شوند.

پژوهشگرده علوم و اندیشه سیاسی لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم محمدعارف فصیحی دولتشاهی، ناظر ارجمند حجت‌الاسلام والمسلمین آقای سیدسجاد ایزدهی، ارزیابان محترم آقایان حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر سیدکاظم سیدباقری و روح‌الله شریعتی، مدیر محترم گروه حجت‌الاسلام والمسلمین آقای سیدسجاد ایزدهی و مدیر محترم امور پژوهشی آقای محمود فلاح و تمام دست‌اندرکاران نشر تشکر و قدردانی کند؛ هم‌چنین از رئیس محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر نجف لکزایی که مساعدت‌های مؤثر ایشان نقشی اساسی در به‌سرانجام رسیدن پژوهش حاضر داشت، تشکر نماید. در پایان از بوستان کتاب برای آماده‌سازی و چاپ اثر تشکر و قدردانی می‌شود.

سخنی با خواننده

این پژوهشکده در راستای حیات و بالندگی خود از انتقادهای و پیشنهادهای علمی استادان، صاحب نظران و پژوهشگران محترم استقبال می‌کند. امید است این فعالیت‌ها موجبات رشد و پویایی اندیشه سیاسی اسلام را فراهم کند.

دکتر منصور میراحمدی

رئیس پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

مقدمه

از مباحث مهمی که در آثار و نوشته‌های فقهای شیعه به‌وفور مشاهده می‌شود، ولایت سیاسی فقها در عصر غیبت امام معصوم است. به‌دلیل پذیرش «قاعده امامت» در اندیشه سیاسی شیعه و این‌که منبع و منشأ قدرت امام، اراده الهی و نص آسمانی است و نیز اعتقاد به این اصل که در هیچ زمانی، زمین از حجت خداوند خالی نبوده و نخواهد بود، فقها را بر آن داشته که حکومت‌های موجود را غاصب بدانند و در عین کناره‌گیری یا کوتاه‌دستی آنان از قدرت، همواره نقش اپوزیسیون نظام‌های موجود را ایفا کنند؛ اما در برخی برهه‌های زمانی به مقتضای اوضاع روز، نه تنها شاهد حضور فقها و علما در عرصه سیاست و حکومت هستیم، که شاهد تعمیم قلمرو مرجعیت دینی به حوزه مرجعیت سیاسی و اجتماعی از سوی آنان هستیم. یکی از این دوره‌های حساس تاریخی، آغاز عصر قاجار و پایان‌یافتن دوران پرتلاطم صفویه است.

تلاش حکومت قاجار برای کسب مشروعیت دینی و مقبولیت مردمی از طریق ارتباط مستحکم با طبقات مقتدر و متنفذ مانند روحانیان، افزایش شمار علما و حضور شمار زیادی از شاگردان وحید بهبهانی در شهرهای بزرگ ایران و عراق و برقراری سریع پیوند دینی و اجتماعی میان علما با مردم و نیز

علقه‌های دینی پادشاهان قاجار، از جمله علل عمده‌ای بود که پیش از هجوم روس‌ها به ایران، دولت قاجار را به توجه بیشتر به جانب علما و رعایت احترام ایشان و حتی تمکین به اقتدار آنان وامی‌داشت. آن سیاست احترام و تمکین پس از هجوم روس‌ها به ایران و نیاز به حمایت مذهبی علما از حکومت، دوچندان شد و همین امر به افزایش اقتدار علما و تبدیل ایشان به یک قطب نیرومند اجتماعی انجامید.^۱

در میان فقیهان زبده و شاخص این دوره می‌توان به شیخ جعفر کاشف‌الغطاء اشاره کرد. این شخصیت فرهیخته، از نظر شرایط زمانی برای مذهب تشیع به‌گونه‌ی عموم و برای مملکت ایران - با توجه به تسلط قاجاریه بر مملکت ایران - و جنگ‌های طولانی ایران و روس - به‌طورخصوص دارای اهمیت فراوان است.

کاشف‌الغطاء در عراق و عتبات عالیات اقامت داشت و به ریاست عامه دست یافته بود. او اصالتاً عرب بود و به‌گفته‌ی آقای حائری از رهگذر تشیع با ایران آشنایی و قرابت به‌هم رسانده بود؛^۲ ولی به‌دلیل موقعیت اجتماعی و سیاسی که در میان مردم عراق و ایران داشت، شاه قاجار نیز برای حل مناقشات داخلی و منطقه‌ای به او متوسل می‌شد. این امر نشان می‌دهد کاشف‌الغطاء در تحولات اجتماعی - سیاسی عصر خود نیز منشأ آثار مهمی به‌شمار می‌رود. ریاست عامه کاشف‌الغطاء با دور اول جنگ‌های ایران و روس (۱۲۱۸-۱۲۲۸ق) مصادف بوده است و به همین دلیل، دیدگاه‌ها و موضع‌گیری‌های سیاسی او به‌عنوان فقیه جامع‌الشرایط و دارای سیاست عامه در قبال دولت وقت ایران با توجه به اشغال مناطقی از سرزمین اسلامی از سوی روس، اهمیت بسزایی دارد.

۱. حامد الگار، دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجاریه، ص ۱۰۳.

۲. عبدالهادی حائری، نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، ص ۳۵.

بنابراین دیدگاه‌ها و اندیشه‌های سیاسی وی دارای اهمیت ویژه‌ای است؛ چیزی که در این تحقیق درصدد بررسی آن هستیم.

اهمیت دیگر کاشف‌الغطاء به عنوان فقیه و مجتهد سترگ شیعی در این است که اندیشه‌های وی در گسترش و تعمیق فقه و اصول، نقش بسزایی داشته و در هم‌آوردی اصولی‌ها و اخباری‌ها موازنه را به نفع اصولی‌ها سنگین نموده است. مهم‌تر از همه، تأثیر ژرف کاشف‌الغطاء بر مسئله ولایت فقیه است. وی بر اساس مبانی فقهی خود، تصرفات سلاطین را در صورت اذن از مجتهد عادل مشروع دانست و در عمل نیز این اذن را برای فتحعلی‌شاه و هم‌چنین مقامات پایین‌دست وی در امر جهاد صادر کرد.^۱

تأثیر دیگر کاشف‌الغطاء، تأسیس اصل عدم ولایت و عدم تسلط احدی از مکلفان بر دیگری است. بر اساس این اصل، کسی که سلطنت را در نبوت یا امامت یا علم یا علقه نسبی یا سببی یا با ایقاع یا حیازت یا ارث یا مانند این‌ها رعایت کرده باشد، چنین حقی را دارد، و الا فلا.^۲ پس از وی بود که فقهای همچون شیخ انصاری و فقهای پس از شیخ انصاری، این اصل را به عنوان اصل اولی وارد دستگاه‌های فقهی خود نمودند؛ اما با استناد به روایات باب، ولایت فقیه را از این اصل خارج کرده‌اند. این امر نشان‌دهنده تأثیر کاشف‌الغطاء بر فقهای پس از خود و مسئله ولایت فقیه و حکایتگر اهمیت این فقیه بزرگ است. اما به‌رغم اهمیتی که این شخصیت برجسته دارد، آن‌گونه که شایسته و بایسته است، مورد توجه اندیشمندان و پژوهشگران قرار نگرفته و اندیشه‌های وی بررسی نشده است. با کمال تأسف باید اذعان نمود که کاشف‌الغطاء در میان نسل جدید حوزویان به تمام معنا ناشناخته باقی مانده و نسل قدیم نیز فقط به آرای اصولی - فقهی وی که در اثر

۱. کاشف‌الغطاء، کشف‌الغطاء، ج ۴، ص ۳۹۴.

۲. همان، ص ۲۳۷.

معروف کشف الغطاء بازتاب یافته، توجه کرده‌اند. اما باز هم - مع الاسف - ابعاد شخصیتی و علمی وی از دید آنان مکتوم و ناشناخته مانده است.

یکی از جنبه‌های علمی کاشف الغطاء اندیشه‌های سیاسی اوست که در این تحقیق درصدد بررسی و نمایاندن آن با استفاده از مطالب سیاسی ارائه شده در ابواب مختلف کشف الغطاء و نیز آثار دیگر وی هستیم. بدین منظور آرا و اندیشه‌های ایشان در باب سیاست و حکومت مطلوب شیعه در زمانه غیبت، یعنی نظریه ولایت فقیه را تبیین و بررسی می‌کنیم.

فرضیه تحقیق حاضر این است که اندیشه سیاسی کاشف الغطاء مجموعه‌ای منسجم از مبانی، آرا، قواعد و نظریات فقهی - سیاسی در بستر زمانی خاص است که در نهایت به نظریه سیاسی خاص، یعنی «ولایت عامه فقیهان» و «سلطنت مأذون» منجر شده است. کاشف الغطاء به نیابت عامه و عموم ولایت فقها معتقد بوده است و براساس این نظریه فقهی، با توجه به مصالح عالی جامعه تشیع و ایران، با حکومت وقت تعامل داشته و با درک ضرورت‌های زمان خویش به فتحعلی شاه قاجار اذن سلطنت داده و او را طبق شرایط خاص، نایب خود در اداره جامعه و حکومت قرار می‌دهد. اما هیچ‌گاه برای سلطنت وی مشروعیت بالاصاله قایل نیست. بدین ترتیب در نظریه فقهی وی، اطاعت مردم از سلطان، امری ذاتی نیست؛ بلکه امری عرضی و براساس اذنی است که سلطان قاجار از سوی فقیه جامع‌الشرایط و دارای ریاست عامه بر طبق مقتضیات جامعه دریافت نموده است.

این تحقیق که به تقریر اندیشه‌های سیاسی کاشف الغطاء مبادرت ورزیده است، در چهار فصل سامان یافته است:

فصل اول به زندگی و اوضاع زمانه کاشف الغطاء پرداخته است؛ این فصل در واقع چارچوبی را برای این تحقیق فراهم می‌کند که به مدد آن می‌توان به

فهم روشن و روشمند اندیشه سیاسی کاشف‌الغطاء دست یافت. این تحقیق براساس پیش‌فرض‌های نظری زیر شکل گرفته است:

۱. اندیشه سیاسی کاشف‌الغطاء نص را در کانون توجه خود داشته و بر آن قویاً اتکا دارد.

۲. اندیشه سیاسی کاشف‌الغطاء را با درک واقعیت و زمینه‌های اجتماعی - سیاسی می‌توان توصیف و تحلیل کرد.

۳. اندیشه سیاسی کاشف‌الغطاء در پرتو گفتمان فقهی - فقه‌های ویژه، یعنی در قالب گفتمان «ولایت عامه، سلطنت مآذون» قابل درک و بررسی است.

چارچوبی که در رهنمود مفروضه‌های فوق به‌دست می‌آید، همان نظریه ارتباط «متن» و «واقعیت» است. عصاره این نظریه، همان ارتباط وثیق متن و واقعیت و زمینه پرورده‌بودن متن است. منظور از مفهوم دیالکتیک همان علیت، تأثیر و تأثر متقابل این دو مفهوم است و نه آنچه هگل از مفهوم دیالکتیک بیان کرده بود.

در فصل دوم به کلیات و سویه‌های تحقیق پرداخته شده است. این فصل جنبه مقدمیت دارد و عهده‌دار مباحثی است که فهم اندیشه‌های سیاسی شخصیت موردنظر را تسهیل می‌کند.

فصل سوم به بررسی اصول و قواعد فقه سیاسی می‌پردازد که کاشف‌الغطاء احکام و گزاره‌های فقهی - سیاسی خود را بدانها ارجاع داده و قویاً بدان عطف توجه دارد.

فصل چهارم به بررسی نظام سیاسی مطلوب در اندیشه کاشف‌الغطاء اختصاص یافته است.

در خاتمه از مجموع مباحث مطرح شده، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری به‌عمل آمده است.

محمدعارف فصیحی دولتشاهی